

İslâm İktisat Düşüncesinin Toplumsal Dinamikleri

Gökhan Oruç ÖNALAN

0000-0002-6290-414X

Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, İktisat ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü
Asst. Prof. Dr. Karabuk University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of
Economics

ror.org/04wy7gp54

gokhanoruconalan@karabuk.edu.tr

Özet

İnsanlık, yakın dönemde kapitalizm ve sosyalizm gibi iki marjinal örneği karşısında bulmuştur. Sosyalizmin pratikte kaybolmasının ardından bugün kapitalizm, başat aktör olarak varlığını sürdürmektedir. Kapitalizmin temelinde ahlâkî değerlerden uzak, çıkar çatışmasının peşinde koşan dünyevîleşmiş insan modeli vardır. İslâm'ın varlık, bilgi ve değerler kümesinin işaret ettiği iktisadî sistem ise hukuk ve ahlâk kuralları üzerine kuruludur. Bu kurallar hem toplumun her bir üyesini hem de genelini muhatap almakta, ekonomik yaşam alanının İslâmî prensipler etrafında işlemesine zemin hazırlamaktadır. Bu fikhî ve ahlâkî ilkeleri anlamadan, İslâmî iktisat sisteminin dokusunu ve duruşunu kavrayabilmek de mümkün değildir. Aksi takdirde İslâmî iktisat düşünce kimliğine, batılı iktisat tasavvurlarının gözünden bir karakter oturtulmaya çalışılacaktır ki bunun ne denli yanlış bir yaklaşım olduğu açıktır. İslâmî iktisat disiplini bir basamağı bilim alanı diğer basamağı doktrin olmak üzere iki farklı karşılığa sahiptir. Bugün İslâmî hassasiyetlerin ve prensiplerin çevrelediği bir İslâm iktisat sisteminin somut olarak karşılık bulmaması, İslâmî iktisat disiplininin sistem bağlamından ziyade düşünce boyutunun öne çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Bu doğrultuda İslâm iktisat düşüncesi, iktisadi yaşam alanının kurumsal temellere oturtulmasına yönelik kural ve prensipleri konu edinmektedir. Somut maddî temeller üzerine kurumsal bir İslâm iktisat sistemi varlık kazandığı zaman İslâmî iktisat bilim alanı çalışmalarına konu edilebilir. Bunu başarabilmek öncelikle teorik çerçevede İslâm iktisat düşüncesinin toplumsal dinamiklerini ortaya koymaktan geçer. Çalışmanın amacı bu yönde gelişmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslâm İktisat Düşüncesi, İslâm İktisadı, Müslüman İnsan, Refah ve Felah.

Social Dynamics of Islamic Economic Thought

Abstract

Humanity has recently encountered two marginal examples, capitalism and socialism. After the practical disappearance of socialism, capitalism continues to be the dominant actor today. Capitalism is based on a worldly human model that is far from moral values and pursues conflict of interests. The economic system indicated by Islam's set of existence, knowledge and values is based on the rules of law and ethics. These rules address both each member of the society and the general public and prepare the ground for the economic life to function around Islamic principles. Without understanding these jurisprudential and ethical principles, it is not possible to comprehend the texture and stance of the Islamic economic system. Otherwise, an attempt will be made to place a character to the identity of Islamic economics thought through the eyes of western economic imaginations, which is obviously a wrong approach. The discipline of Islamic economics has two different equivalents, one as a field of science and the other as a doctrine. Today, the fact that an Islamic economic system surrounded by Islamic sensitivities and principles does not find a concrete response paves the way for the thought dimension of the Islamic economics discipline to come to the fore rather than the system context. In this direction, Islamic economic thought deals with the rules and principles for the institutionalization of the field of economic life. When an institutional Islamic economic system comes into existence on concrete material foundations, it can be the subject of studies in the field of Islamic economics. To achieve this, first, it is necessary to reveal the social dynamics of Islamic economic thought in the theoretical framework. The aim of the study develops in this direction.

Key Words: Islamic Economic Thought, Islamic Economics, Muslim Human, Welfare and Felah.

Atıf

Önalın, Gökhan Oruç. "İslam İktisat Düşüncesinin Toplumsal Dinamikleri". *BALAGH - Journal of Islamic and Humanities Studies* 4/2 (Aralık 2024), 2-28.

Giriş

İslâmî iktisat çalışmalarının ağırlıklı olarak düşünce düzleminde varlık kazanmasının nedeni, bugünün dünyasında İslâmî esasların kuşattığı somut maddi temellere sahip bir iktisadi pratiğin bulunmayışından kaynaklanmaktadır. İslâm düşüncesinin pratik alanda varlık kazanması mümkün olduğu zaman sosyal ilimler üzerine uzmanlaşan kimseler ile iktisat üzerine yoğunlaşan kesimlerin birlikteliği sağlanacak ve bir bilim alanı olarak İslâm iktisadı ortaya çıkacaktır. İslâm iktisat düşüncesinin arkasındaki felsefi temeller, insanlığın karşısına çıkmış farklı iktisadi sistemlerden bir tanesini veri kabul ederek iktisadi yaşamın işleyişine ilişkin yasaları açıklamaya çalışan bir bilim karakteristiğini benimseyemez. İktisat bilim alanının sorumluluğu sınırları çizilmiş bir iktisadi sistem ve yaşam alanı içerisinde başlar. Bu doğrultuda ilgili sisteme bağımlı olan sonuçlar ortaya koyar. Neoklasik teorinin büründüğü bir iktisat anlayışının evrensel ölçekte kabul gören nesnel kurallardan oluştuğu algını yaymaya çalışmanın gerçeğe bir ilgisi yoktur.¹

İslâm İktisat Düşüncesinin Toplumsal Dinamikleri başlıklı bu çalışmanın amacı söz konusu gerçeklik bağlamında İslâmî bir iktisat sisteminin varlık kazanması çabalarına toplumsal kuruluşun somut maddi temellerine açıklık getirerek katkı sunmaktır. Bu amaç doğrultusunda şekillenen üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde İslâm dininin varlık, bilgi ve değerler yaklaşımı içerisinde iktisadi ilişki ve yaşam alanına yönelik bakış açısı konu edinirken, çalışmanın ikinci bölümünde toplumsal özün merkezinde yer alan Müslüman insan karakterinin iktisadi eylemleri felsefi ve pratiğe dönük bir tavırla ele alınmaktadır. Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise iktisat kimliğinin mutlak amaca (ahiret saadetine erişmeye) yönelik bir araç olduğu gerçeğinden hareket edilerek dünya hayatı ve ahiret yurdu (eşya – mana) ilişkisinin sınır hatları denge ilkesi etrafında çizilmeye çalışılmaktadır.

İslâmî Duruşun İktisadi İzdüşümü

İslâm ekonomisinin temelinde Afrika ve Asya coğrafyasında 1960'lı ve 1970'li yıllarda bağımsızlıklarını ilan eden devletlerin iktisadi gelişme performansına yönelik yaşadıkları başarısızlıklar, insan ve toplum refahının zenginleştirilmesi ve insan merkezli anlayıştan uzak olan kapitalist gelişme teorilerinin açmazları bulunmaktadır. Bu eksiklik ve olumsuzluklar, İslâmî duruşun bir parçasını temsil edecek şekilde bir iktisat zihniyeti ve sisteminin inşa edilmesi amacına zemin hazırlamıştır. İslâmî iktisat sistemini kurabilmek öncelikli olarak insan unsurunu merkeze almayı gerektirir. Böylece bir paradigma olarak İslâm ekonomisi kendi dinamikleri, değerleri, kuralları ve kurumları olan İslâmî bir sistemi inşa etmeyi amaçlamaktadır. Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet, İslâm ekonomisinin ontolojik ve epistemolojik kaynaklarını oluşturmaktadır. Bu iki kaynağın rehberliğinde

¹ Kadir Canatan, *İktisat Felsefesi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 119-120.

ortaya çıkan iktisadi değerler sisteminin ortaya koyduğu normlar Müslüman insanın ekonomik ve finansal davranışlarını düzenleyerek yeni bir iktisadi dünya düzeni kurmayı amaçlamaktadır.²

Batı toplumunun kültürel hegemonyası üzerine varlık kazanan yaşam alanı, İslâmî bir duruşun kuşatıcılığında kendisine kaynak bulan hayat tarzıyla farklılıklara sahiptir. Bu farklılıklardan bir tanesi insanın maddî imkânlar karşısında takınacağı kanaatkârlık duygusunda saklıdır. Manevî ortamda gelişerek maddî dünyaya yansıyan kanaatkârlık, kendisine sahip olan ile bu duyguyu taşımaktan yoksun kalan kimselerin talep ettikleri yaşam tarzları arasında belirginleşen uzlaşmaz farklılıkların habercisidir. Rızık için kaygı çekmek, kalbini kanaat gibi kurtarıcı iyilikten yoksun bırakan kimsenin hayatında önemli bir gündem maddesini işgal etmektedir. Rızık ve geçim kaygısı, batı düşüncesinin iktisadi ve sosyal pratiklerinin de en önemli belirleyicileri arasındadır. Rızık kaygısı adı altında insanların dünya hayatına karşı ilgilerini şekillendiren bu yıkıcı kötülüğü farklı bir kavramla yarınlar ile ilişkinde tarif edebilmek de mümkündür. Aslında rızık kaygısının sınır hattı bugün gelinen yer itibarıyla insan bağlamını çoktan aşmış düzeydedir. Siyasi ve iktisadi bağlamda takip ettikleri gündemleri evrensel meseleler olarak dikte ettirmeye çalışan uluslararası düzenin birbirinden farklı aktörlerinin ajansı da bu kaygı faktörü etrafında belirginleşmektedir. Dünya iktisadî tarihinin tarım devriminin ardından ikinci kırılmasını simgeleyen batı medeniyetinin üzerine filizlenen sanayi devriminin amacı, maddeye esir edilen insanı yarınlar ile ilişkinde kaygılarından kurtarmaktır. Endüstriyel üretimin çarkları bugün de bu amaç uğrunda dönmektedir. Kapitalist sistemin belirgin çelişkilerinden bir tanesi bu etkileşim çevresinde ortaya çıkmaktadır. Bir yüzü ile insanları rızık kaygısından kurtarmak adına materyalist ilişkiler ağı üzerine kurgulanan kapitalizm diğer yüzü ile insanların yarın kaygısını perçinlemek adına çabalamaktadır. Bu maddî kısır döngünün sosyal dokuya verdiği zarar rızık kaygısının toplumdan bireye yansiyarak sosyal dokuyu baskı altında tutmasıdır³. Rızık dağılımında Allah Teâlâ (cc.)'nin takdiri gereği farklılıklar bulunmasının hikmeti, geçici dünya hayatının insanların ahiret yurdu için gereken manevî sermayeyi elde edebilecekleri bir sınav ortamından ibaret bulunmasında saklıdır.

Rızık meselesinde Ehl-i Sünnet ve Mutezile ekolü arasında süregelen tartışma rızık artmasının veya eksilmesinin mümkün olup olmayacağı üzerinedir. Benzer bir şekilde haram nimetlerin rızık kabul edilip edilmeyeceği de bir diğer tartışma başlığını işgal etmektedir. Ehl-i sünnet ekolü can taşıyan bütün varlıkların rızıkını belirleyen ve bahşedenin Allah Teâlâ (cc.) olduğunun altını çizmektedir. Kur'an-ı Kerim'in *Allah Teâlâ (cc.)'nin bütün canlıların rızıkını üstlendiğini*⁴ işaret eden ifadeleri de bu gerçeği

² Mehmet Asutay, "İslam Ekonomisine Politik İktisadi Bir Yaklaşım: Alternatif Bir Ekonomik Sistemin Sistemik Anlayışı", çev. Fatih Yardımcıoğlu - Salih Ülev, *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi* 2/4 (01 Ekim 2014), 122.

³ Rasim Özdenören, *Müslümanca Yaşamak* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2023), 143-144.

⁴ Hûd Suresi, 6. Âyet

anlatmaktadır. Ecel gibi rızık meselesi de esasında ilâhi bilgiye dayanmaktadır. Bu bakımdan haram nimetler de rızkın kapsamındadır. Kaynağının helâl veya haram olması fark etmeksizin Allah Teâlâ (cc.) ezelden herkesin payına düşecek rızkı bilmektedir. Canlıların rızkını da bu bilgiye göre takdir etmektedir. Mutezile ekolü ise rızık meselesini sebepler çerçevesinde ele almaktadır. Bu bakış açısından dolayı rızkı Allah Teâlâ (cc.)'nın yararlanılmasını meşru kabul ettiği şeyler olarak tarif etmektedirler. Bu itiraz Ehl-i Sünnet ekolü için değer taşımaz. Ehl-i Sünnet düşüncesi Allah Teâlâ (cc.)'nın kulların fiillerini kulların iradesine göre yaratmasını esas almaktadır. Bir kimsenin haram yollardan sağladığı rızık da bu gerçeğin dışında değildir. Bir kimse, iradesini yanlış tercihlerden yana koyarak rızkını haram yollardan elde eder ise bunun hesabını vermekle sorumludur. Allah Teâlâ (cc.), her bir sonucu arkasındaki sebeplere bağlı olarak takdir etmektedir. Bu bakımdan kader konusunu da yakından ilgilendirecek şekilde ecel ve rızık meselesi gibi başlıklarda ilâhi irade ile beşerin iradesinin üstlendiği rolleri beraberce ele almak gerekir. Nihai mertebede belirleyici olan ilâhi iradedir. Bu hakikat, kulların özgür iradeleri doğrultusunda yaptıkları tercihlerin ecel ve rızık meselesinde hiçbir rol üstlenmediği manasına gelmez. Sınav ortamının bir gereği olarak ilâhi iradenin, insan iradesine sınırlı bağlamda hareket özgürlüğü bırakması söz konusudur. ⁵ Zenginlik ve fakirlik meselesini de bu doğrultuda düşünmek gerekir.

1750'li yıllardan itibaren etkisini hissettirmeye başlayan endüstrileşme hareketleri, batı dünyasının sosyal ve iktisadi yaşam alanında ciddi değişimlere ve kırılmalara yol açmıştır. Teknik ve teknolojik bakımdan yaşanan ivmelenmenin materyalist kâr ve kazanç hırsı ile bütünleşmesi sonucunda fabrikalar kurulmuş böylece kitlesel üretim formu yaygınlık kazanmıştır. Yaşanan iktisadi canlılığın beraberinde getirdiği önemli sonuçlardan birisi de büyük sermaye sahiplerinin ortaya çıkması olmuştur. Pazarı ele geçirmeye yönelik yıkıcı rekabetin etkisi altında kartel ve tröstler daha çok kâr elde edebilmek için farklı spekülâtif hareketlere başvurmuşlardır. Sürecin diğer yanında kitlesel üretime kaynaklık edecek hammadde tedarikini sağlayabilmek için sömürge girişimleri hız kazanmış, geçimini fabrikalarda çalışarak sağlayan işçi sınıfı ortaya çıkmıştır. İşçi sınıfının haklarını güvence altına alabilmek için sendikacılık faaliyetleri ortaya çıkmış, grev ve lokavt hareketleri yaşanmıştır. Yaşanan bu iktisadi ve sosyal hareketlilik, zengin ve fakir kesimler arasında süregelen gelir eşitsizliğini daha da derinleştirmiştir. Gelir eşitsizliğinin yol açtığı istikrarsızlık farklı iktisadi problem ve meselelere de kapı aralamıştır. Kitlesel üretimin artan bir performans ile yoluna devam edebilmesi için reklam ve pazarlamacılık faaliyetleri yoğunlaşmış, lüks ve eğlenceye kaçan harcamalar teşvik edilerek tüketim toplumuna zemin hazırlanmıştır. İnsanlığın ahlâkî ve manevî değerleri zayıflarken, değerlerin ölçüsü olarak madde (eşya) esas alınmıştır. ⁶

⁵ Metin Özdemir, *İslam İnanç Esasları* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2022), 197.

⁶ Yüksel Çayıroğlu, "İslâm İktisadının Karakteristik Özellikleri", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 24 (2014), 150.

İslâm iktisat düşüncesinin insanlara yüklediği sorumluluk manevi ve maddi ihtiyaçları arasında sağlıklı bir denge kurabilmesidir. İnsanın dünya hayatına yönelik maddi ihtiyaçlarını karşılayabilmesi, ahiret hayatı için gereken manevi sermayeyi elde etmesine zemin hazırlayacaktır. Bu bakımdan maddi refah ve servet sahipliği İslâm iktisat düşüncesinin temel dinamiklerinden bir tanesini işaret etmese bile fakirlik ve yoksulluk meselesi doğrudan önemli bir gündem maddesini temsil etmektedir. Yoksulluğun en büyük zararı inancın zedelenmesine ve insan karakterinin yozlaşmasına zemin hazırlayabilecek potansiyele sahip olmasıdır. Yoksulluğun etkileri sadece birey ölçeğinde kalmamakta aile ve toplum yaşamına da sirayet etmektedir. İslâmî iktisat dinamikleri, insanları karşı karşıya kaldıkları maddi muhtaçlıktan bütünüyle kurtarabilmeyi amaçlar. Ancak bu sayede insanın saygın ve onurlu bir yaşam sürmesi mümkün olacağı gibi huzur içerisinde imanını pekiştirebilmesi söz konusu olur. Fakirlik ve yoksulluk meselesini çözebilmek için iki yöntem teklif edilmektedir. İlk yöntem insan neslinin *Allah Teâlâ (cc.)'nin yeryüzüne dağıttığı zenginlikleri keşfetmesinde* ⁷ saklıdır. Bu yönde bir adım atmak ibadet mahiyetindedir. Atılacak diğer adım İslâm iktisat sisteminin dağıtımda adaleti sağlamaya yönelik prensiplerine sıkı sıkı sarılmaktır. Böylece herhangi bir ülkenin ekonomik gelişmişlik düzeyinden bağımsız bir şekilde, toplumun bütün üyelerinin yaşamını insan onuruna yakışır şekilde sürdürebilmek için gereken temel ihtiyaçlarını karşılayabilmesi güvence altına alınmış olur. Bu süreçte en etkin rol zekât kurumuna düşmektedir. ⁸

Müslüman İnsanın İktisadî Fiilleri

Bütün âlemler ve insanlar, Allah Teâlâ (cc.)'nin rahmetinin eseridir. Bu varlık kategorisi, varlığını sürdürebilmek için Allah Teâlâ (cc.)'nin rahmetine muhtaçtır. Allah Teâlâ (cc.)'nin takdiri çerçevesinde yokluk sahasından varlık âlemine çıkabilen mahlûkatın, varlığını devam ettirebilmek için Allah Teâlâ (cc.)'nin merhametine sığınması ve bu merhametten istifade etmesi gerekmektedir. Allah Teâlâ (cc.)'nin rahmetine temas eden rezzâk ism-i şerifi de herhangi bir ayrıma gidilmeksizin bütün insanları kapsamaktadır. Bu bakımdan Allah Teâlâ (cc.), itaat gösterip göstermediklerine ve imandan yana taraf olup olmadıklarına bakmaksızın bütün mahlûkata yaşamlarını sürdürebilmesi için gereken rızık bahşetmektedir. Resûlullah (sas.)'in, Allah Teâlâ (cc.)'yi tavsif ettiği zaman *işitmiş olduğu eza veren şeylerin karşısında Allah Teâlâ (cc.)'dan daha sabırlı kimsenin olmadığını, O'na şirk koşulmasına ve çocuk sahipliği yakıştırılmasına rağmen O'nun bu tür boş iddiaları öne süren kullarına rızık vermeye devam ettiğini* ⁹ vurgulaması bu

⁷ Mülk Suresi, 15. Âyet

⁸ Abdul Ghafar İsmail - Bayu Taufiq Possumah, "İslam'da Yoksulluk ve Sosyal Güvenlik", çev. Sercan Karadoğan vd., *İslam ve İktisadi Hayat Ana Konular ve Metinler*, ed. M. Kabir Hassan, Mervyn K. Lewis (Ankara: İktisat Yayınları, 2019), 405.

⁹ Bûhârî, Edeb, 71

gerçekliğe işaret etmektedir. Bu doğrultuda yaratılmışlara ev sahipliği yapan yeryüzü, yaratıldığı ilk andan bugüne kadar çok sayıda kâfir, fesat ve zâlim kimseye şahit olmuştur. Bu hakikatin tersi yaşansa ve *insanlar bulaştıkları her bir zulüm karşısında anında cezalandırılmış olsa, yeryüzünde yaşamına devam edebilecek bir tek canlı bulmak mümkün olmayacaktır.*¹⁰ Allah Teâlâ (cc.), Kur'ân-ı Kerîm'de Kendisini merhamet edenler içerisinde en merhametlisi ve en hayırlısı olarak bildirmektedir. O, ihsan ve mağfiret sahibidir. İnsanların, Allah Teâlâ (cc.)'nin rahmetinden ümidini kesmesinin İslâm inancı ile bağdaşır bir tarafı yoktur. *Bu kötülüğe yakalanlar kâfir ve münkir kimliğine düşmüş olurlar.*¹¹ Gazap da rahmetin karşısında konumlanır. İradesini, kendisini gazaba götürecek kötülüklerden yana kullananlar için Allah Teâlâ (cc.)'nin gazabı kaçınılmazdır.¹² Bu durum hidâyet ve dalâlet meselesi ile yakından ilgilidir.

Ehl-i sünnet ekolü, Allah Teâlâ (cc.)'nin dilediği kimseler için hidâyet dilediği kimseler için de dalâlet yaratabileceği hakikatinin altını çizmektedir. Allah Teâlâ (cc.) haricinde kimse insanları hidâyet ve saadete yönlerecek veya dalâlete sürükleyebilecek değildir. Her anlamda olduğu gibi bu konuda da hakiki fail sadece Allah Teâlâ (cc.)'dir. Hidâyet ve dalâlet meselesinin diğer varlık kategorilerine yönelik nisbeti ise mecazi bir anlam taşımaktadır. Bütün iş ve oluşların yaratıcısı Allah Teâlâ (cc.) olduğu için, hidâyete ve dalâlete yönelik fiillerin yaratıcısı da yine Allah Teâlâ (cc.)'dir. Kur'ân-ı Kerîm'in *kötü işlerden hoşlanan kimselerin, kötü işleri çirkin gören kimseler ile bir tutulamayacağını, Allah Teâlâ (cc.)'nin dilediği kimseleri sapıklığa düşürürken dilediği kimseleri de doğru yola sevk edeceğini*¹³ vurgulayan ifadeleri bu gerçeği anlatmaktadır. Allah Teâlâ (cc.)'nin bir kimseyi hidâyete erdirmesinin manası, o kimsenin nefsi üzerinde doğruluğa yönelişi yaratması üzerinedir. Bir insanı dalâlete sürüklemesi ise o kimsede sapıklığı yaratmasını bildirmektedir. Hidâyet meselesi bazı zamanlarda Resûlullah (sas.)'e nispet edilirken bazı durumlarda Kur'ân-ı Kerîm'e nispet edilmektedir. Ancak her iki anlam dairesi de hidâyetin Allah Teâlâ (cc.)'ya izafe edilmesi durumunda sahip olduğu karşılıktan farklıdır. Ehl-i sünnet ekolünün hidâyet ve dalâlet meselesine ilişkin görüşlerinden; kulunu sebepsiz ve keyfi olarak hidâyete erdiren veya dalâlete düşüren bir Yaratıcı tasavvuru çıkarmak yanlıştır. Çünkü Allah Teâlâ (cc.)'nin bir kimseye yönelik dalâlet yaratmış olmasının sebebi o kulun iradesini ve tercihlerini kötülükten yana kullanmasından dolayıdır. Aksine bir kimse iradesini ve bu yöndeki tercihlerini sapıklıktan ya haram yollardan yana kullanmadığı sürece, Allah Teâlâ (cc.), o kulunu cebri bir şekilde dalâlete yöneltmez. İnsan iradesi üzerinde herhangi bir zorlama veya cebri müdahale söz konusu değildir.¹⁴ İslâm iktisat düşüncesinde kapsamında iktisadi

¹⁰ Nahl Suresi, 61. Âyet

¹¹ Yûsuf Suresi, 87. ve 92. Âyet

¹² Hatice K. Arpağuş, "Allah-İnsan İlişkisinde Rahmet ve Gazab", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2005), 58.

¹³ Fâtır Suresi, 8. Âyet

¹⁴ Hulusi Arslan- Mustafa Bozkurt, *Sistemik Kelâm*, ed. Hatice Hacer Erdem (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023), 270-271.

fiillerin sahibinin (subject) Müslüman insan olması aslah ve salâh meselesine temas etmeyi gerektirir.

Mu'tezile kelâm ekolü aslah meselesini, Allah Teâlâ (cc.)'nın adaletini temellendirebilmek adına bir araç olarak tercih etmiştir. Tarihin farklı dönemlerinde Allah Teâlâ (cc.)'nın en faydalı veya en iyi olanı yaratma zorunluluğu bulunup bulunmadığı meselesi farklı bağlamlarda sürekli tartışma konusu edilmiştir. Meselenin yönü belirli sorulara verilecek cevaplar çerçevesinde varlık kazanmaktadır. Buna göre Allah Teâlâ (cc.), insanların fiillerini yaratırken uygun olan fiili mi (salâh) yoksa bunun yerine en uygun düşen fiili mi (aslah) yaratmak zorundadır? Benzer şekilde Allah Teâlâ (cc.), kulları için faydalı olan işleri dünya hayatında mı yoksa ahiret yurdunda mı yaratmaktadır? Bir başka deyişle Allah Teâlâ (cc.) için herhangi bir zorunluluk söz konusu mudur? Salâh teriminin anlamı fesadın zıddını işaret etmektedir. Kavram, insan için iyi, güzel, faydalı ve sevinç veren şeyleri anlatmaktadır. Aslah ise daha güzel, daha yararlı, en iyisi ve en faydalısı gibi anlamlara gelmektedir. Her iki kavramın da ilk olarak hangi şekilde ve kimler tarafından kullanıldığı tam anlamıyla belirlenememiştir. Ancak Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî* adlı eserinde bu kavramların ilk kez Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf, Ebü İshâk en-Nazzâm ve Ali el-Esvârî gibi Mu'tezile kelâm ekolü farklı mensupları tarafından kullanıldığını belirtmektedir. Aslah meselesi, mu'tezile mektebinin vücûb alellah anlayışı çerçevesinde ele alınmaktadır ¹⁵

Allah Teâlâ (cc.)'nın insan ve toplum hayatının yönetilmesine ilişkin ortaya koyduğu yasaların arasında merhamet kavramına ayrıca değinilebilir. Allah Teâlâ (cc.)'nın kullarına yaklaşımı rahmet ve merhamet bağlamındadır. Bu bakımdan insanların birbirlerine karşı tavır ve tutumları da merhamet duygusu üzerine şekillenmelidir. Endüstrileşme hareketleri, XVIII. yüzyılın son dönemlerinden itibaren hız kazanmış ve XIX. yüzyılda da ilerleyişini sürdürmüştür. Sanayileşme, XX. yüzyıla gelindiği zaman insan ve toplum hayatının dinamikleri üzerine güçlü bir şekilde işlemiştir. İlk olarak İngiltere'de başlayan ve ardından bütün Avrupa coğrafyasına yayılan sanayileşme çabaları, batı dünyasının ev sahipliği yaptığı geleneksel üretim formlarını dönüştürmüş, insan ve hayvan gücü kullanılarak gerçekleştirilen üretim faaliyetleri sahneyi makineler kullanılarak gerçekleştirilen seri üretim formuna bırakmıştır. Ev ortamında veya evlerin hemen yakınında kurulan küçük ölçekli işletmelerde bireysel veya aile dayanışması ile gerçekleştirilen üretim kalıbı ortadan kalkmış, genellikle şehirlerin hemen dışında inşa edilen büyük ölçekli fabrikalar kurulmuştur. Bu fabrikalarda üretimi gerçekleştiren kesim işçi sınıfı olarak anılmaya başlamıştır. Tarım sektöründe istihdam edilen nüfus, tarımın ekonomik faaliyetler içerisindeki payının gerilemesinden dolayı yeni kurulan fabrikalarda işçi olarak çalışabilmek için köy ortamından şehir merkezlerine doğru göç etmeye başlamıştır. Batı dünyası hızlı bir gelir artışı yaşarken, pozitivist düşünce etkili

¹⁵ Murat Akın, "Mu'tezile'nin Aslah Teorisinde Farklılaşması", *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 11/7 (2016), 34.

olmuştur. Böylece metafizik meseleler gündemden düşmeye başlarken ahlaki değerler yozlaşmaya ve yoksulluk sıkıntısı derinleşmeye başlamıştır. Manevi kimliğin çöküşü başlarken, fabrikaların üretimi tabiata zarar vermiştir.¹⁶ İslâm varlık, bilgi ve değerler dünyasının merhamet üzerine varlık kazanan durumu iktisadi yaşam alanı bakımından sosyal adalet ilkesini işaret etmektedir.

Müslüman insanın ve İslâm toplumunun sorumlu tutulduğu ilkeler ile sahip oldukları haklar arasında sağlıklı bir dengeyi yakalayabilmek sosyal adaletin sağlanması için vazgeçilmez öneme sahiptir. İnsan, toplumun hakları arasında şahsi haklarının korunduğuna ve zedelenmeyeceğine dair güven içerisinde olmalıdır. Toplumun her bir üyesine tanınan haklar ve yüklenen sorumluluklar açık bir şekilde belirtilmeli ve başkaları tarafından zedelenmesinin önüne geçilmelidir. İnsanın bireysel ekonomik karar ve davranışları, toplum menfaatine ters düşecek bir yapıda seyretmemelidir. İnsan, kişisel refahının toplumun çıkarı ile sıkı bir ilişki içerisinde olduğuna ve toplum menfaatleri ile bireysel menfaatleri arasında bir çıkar çatışması yaşanmadığına ve yaşanmayacağına güven duymalıdır. Bu yönde bir inanç, ancak bireysel hakların toplumsal kuruluş tarafından güvence altına alınarak korunduğu zaman güçlenebilir.¹⁷

Resûlullah (sas.), *Allah Teâlâ (cc.)'nin rahmetini yüz parçaya ayırdığını, bu parçalardan doksan dokuz tanesini yanında tutarken, geriye kalan bir parçasını yeryüzüne indirmiş olduğuna dikkat çeker. Yeryüzüne inen bu bir parça rahmet sayesinde yaratılanlar birbirlerine karşı davranışlarında merhameti esas alırlar. Bir kısrak yavrusunu emzirirken bile ona basarak zarar vermekten endişe duyduğu için bu rahmetin bir tecellisi olarak ayağını kaldırmaktadır.*¹⁸ İnsanların birbirine karşı merhametli davranmasının hikmeti yeryüzüne inen rahmetin yansımasıdır. Vahşi hayvanlar ve yırtıcı kuşlar bile bu merhamet duygusu sebebiyle birbirlerine karşı acıma güdüsü ile hareket ederler.¹⁹ En büyük merhamet sahibi Allah Teâlâ (cc.)'dir. O bütün âleme, yeryüzüne, kâinata ve insanlara sonsuz bir merhamet ile muamele etmektedir. Bu bakımdan insanın diğer canlılara rahmet ile muamele etmesi gerektiği açıkça ortadadır. Merhamet ve şefkat ile kuşanan insan böylece gerçek merhamet sahibi Allah Teâlâ (cc.)'ya yaklaşabilme ve O'na dost olabilme şerefine erişebilir. Bir insanın amacı Allah Teâlâ (cc.)'nin yolunda yürümek ise, bunun anahtarı merhamet ve şefkat duygusuna bürünmekten geçmektedir. Resûlullah (sas.)'in *cennete döşenen yolun merhamete sarılmaktan geçtiğini*²⁰ işaret etmesi bu gerçeği anlatmaktadır.²¹ İslâm iktisat düşüncesi merhamet duygusunun kapsam

¹⁶ İshak Emin Aktepe, "Modern Birey ve Merhametin İflassı", *Kutlu Doğum Haftası "Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi" Sempozyumu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 387-388.

¹⁷ Ebu'l Ala Mevdudi, *İslam Ekonomisinin Temel İlkeleri*, ed. Abdullah Yusufoglu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2016), 162.

¹⁸ Buhârî, Edeb, 19

¹⁹ Müslim, Tevbe, 21

²⁰ İbn Hanbel, IV, 162

²¹ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Hadislerle İslâm 3 (Hadislerin Hadislerle Yorumu)*, ed. Mehmet Emin Özafşar vd. (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 92-93.

alanı dışında değildir. Bu bağlamda infâk ve zekât kurumu merhametin en önemli pratiği olarak varlık kazanmaktadır. Bununla birlikte faiz ve fiyatlara müdahale yasağı, fiyatlara narh koymak, karaborsacılığın engellenmesi, satış akdinin vadeye bağlanması, işçi – işveren ilişkileri ve ücret haddinin belirlenmesi de merhamet eksenli bir iktisadi düşünce ve pratiği temsil etmektedir.

Zekât kurumu, İslâmî esasların kuşattığı bir devlet idaresinin mali finansman araçlarından bir tanesi olmakla beraber İslâm dininin beş esası arasında yer alır. Zekât, toplumda muhtaç kesimlerin yaşadığı fakirliği geriletebilmek amacıyla zengin kimselerin tasarrufu altında bulunan servetin üzerinden oranı %2,5 ve %20 bandında değişen yıllık ödemede bulunmasıdır. Zekât kurumu, insanın sahip olduğu mal varlığını, maddi hedeflerin üstünde şekillenen manevi amaçları elde edebilmek amacıyla harcayabilmesinin somut bir örneğidir. Zekât kurumu sayesinde, zengin kimselerin dünyasından yoksullara karşı duyulan bir sempati ve merhamet duygusunun yeşertilmesi hedeflenir. Zekât sorumluluğunu yerine getirmek ibadet mahiyetindedir. Tarihi incelemeler, İslâm devletlerinin zekât ödemelerini toplumun zengin kesimlerinden toplayarak ihtiyaç sahibi muhtaç kesimlere dağıttığını anlatmaktadır. Sahip olduğu dini karakteristik dolayısıyla zekât ödemelerinin toplanması, toplumun zekât ödemesini toplayacak devlet görevlilerine güven duymaması ihtimali haricinde oldukça pratik bir uygulamadır. Kamu otoritesi, mükelleflerden zekât ödemelerini toplama yoluna gitmez ise, İslâm toplumunun gereken şartları taşıyan her bir üyesi toplum içerisinde muhtaç düşen kimseleri bulmak ve ilgili zekât ödemesini onlara teslim etmek noktasında şahsi sorumlulukla yüzleşmektedirler. Zekât ödemesi yapılırken öncelik yakın akraba olan kimselere ve sonrasında yakın sosyal çevreye verilmeli ardından toplumun geneline yönelmelidir. Resmî kurumlar bu sorumluluğu yerine getirmek adına yetersiz kalırsa ve kurumlara olan güven duygusu zedelenirse, zekât gelirin büyük bir kısmı İslâm toplumunun üyeleri tarafından yapılan incelemeler sonucunda tespit edilen muhtaç kimselere transfer edilir.²²

Meselenin diğer tarafında alıcı kesim bir başka deyişle zekât fonlarının transfer edildiği sekiz farklı toplumsal sınıf bulunmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm, bu toplumsal sınıfları *fakir kimseler, miskin olanlar, zekât toplama memurları, gönülleri İslâm dinine ısındırılmaya çalışılanlar, özgür edilecek köleler, borç sahipleri, Allah Teâlâ (cc.)'nin yolunda çaba gösteren kimseler ile yolda kalan kişiler*²³ şeklinde sıralamaktadır. Asıl olarak yalnızca fakir kimselerin değil, büyük resim itibariyle İslâm devlet idaresinin maddi ihtiyaçlarının oldukça büyük bir kısmı zekât kurumunun işlerlik kazanması sayesinde karşılanabilmektedir. Bu gerçeklikten sebebiyle zekât kurumunu İslâm devletinin maliye ve sosyal güvenlik kurumu şeklinde tarif edebilmek de mümkündür. Zekât fonlarının toplanması ile birlikte toplumdaki ihtiyaç sahipleri ve düşkün kimseler

²² Asad Zaman, *İslam İktisadının Güncel Durumu*, çev. Şaban Kütük (İstanbul: İktisat Yayınları, 2019), 67.

²³ Tevbe Suresi, 60. Âyet

aracılığı ile birinci basamakta iktisadi kalkınma hedeflenirken, zekât toplamakla görevli memurlar aracılığı ile bürokrasi kalıbının düzenlenmesi, gönülleri kazanılacak kimseler aracılığı ile siyaset kalıbının düzenlenmesi, kölelerin özgürlüğüne kavuşturulması sayesinde hukuki bağlamda eşitliğin sağlanması ve Allah Teâlâ (cc.)'nın yolunda çaba gösteren mücahitlere destek olunarak da askeri gücün artırılması hedeflenmektedir. Zengin sayılabilecek miktarda servete sahip olsalar bile, borcu olan ve yolda kalan kesimlere de zekât fonlarının aktarılması, İslâm kamu otoritesinin kredi mekanizması işlevini yerine getirmektedir. Kapitalist iktisadi sistemin en önemli oyuncusu olarak bankaların temas etmekten şiddetle kaçındığı karz-ı hasen kurumunun (darlığa düşen kimselere hiçbir menfaat beklemeden Allah Teâlâ (cc.)'nın rızasını kazanmak adına borç veya bağış yapmak) etrafında varlık kazanan finansal destek uygulamaları, zekât kurumunun varlığı ile bir ve beraber düşünüldüğü zaman mükemmel bir sosyo-iktisadi pratiğe dönüşmektedir.²⁴ Bu gerçekliğin açıkça ortada durmasına rağmen bugün insanlık faizli gelir, iş ve işlemler olmadan ekonomik hayatın sürdürülemeyeceği inancına hapsedilmektedir. Böyle bir zihniyete esir olmak, amel dairesini zedelediği gibi inanç dairesini de zedelemektedir.

Faiz meselesini ve faizli sözleşmeleri sadece iki taraf veya iki tüzel kişilik arasında süregelen ekonomik bir işlem olarak görmek doğru değildir. Faizi ekonomik yaşamın temelinde endekslemek bir yaşam tarzını simgelemektedir. Faizli işlemlerin ahlaki ve psikolojik etkileri de söz konusudur. Faizli işlemlerin yoğun kabul gördüğü toplumsal kuruluşlarda sosyal etkileşim ve ilişkilerin bütünü maddi çıkar çatışması üzerine kuruludur. Böyle toplumlarda sosyal yardımlaşma, dayanışma, merhamet duygusu etrafında karşılıksız yardımda bulunma ve iyiliklerin yaygınlaşması gibi kurtarıcı iyilikler ya oldukça zayıflamış veya varlığını yitirmiştir. Ekonomik yaşamın faizli işlemler üzerine yoğunluk kazandığı sosyal düzenlerin insan karakterinde; merhamete, şefkate ve sevgiye yer yoktur. Cimri davranmak, bencillik etmek, insanın attığı her adımında şahsi çıkarını amaçlaması ve bireysel menfaatlerini her şeyden üstün görmeye alışması ahlaki ilkeler olarak kabul edilmeye başlanır. Faizi, faize taraf olunarak gerçekleştirilen mübadele işlemleri insan tekini daha yüksek kazanç sağlama güdüsüne yönlendireceğinden dolayı ahlaki faziletleri ve insanın ruhsal güzelliklerini yok eden bir yaşam tarzı, iktisadi ilişkiler ağı ve mekanizma olarak ele almak gerekir. İslâmî duruşun en önemli gerekliliklerinden bir tanesi olarak faizin yasaklanması ve bu yasağın manevra alanının başka alternatifler çerçevesinde doldurulmasının benimsenmesi, sermayenin atıl tutulmaması ve insanın riske katlanarak karşısına çıkan fırsatlar arasında tercihlerde bulunması, servetin ve maddi refahın genişlemesine zemin hazırlamaktadır.²⁵

Ekonominin üretim ve tüketim kanalı, tasarruf ve yatırım dinamikleri ile arz ve talep mekanizması arasında bir denge sağlanabildiği zaman iktisadi yapının ve ekonomik

²⁴ Muhammed Yazıcı, *Modern Dünya İlmihali Sorular, Arayışlar, Cevaplar* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023), 123.

²⁵ Ali Acar, "Faiz ve Toplum İlişkisi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 16 (2010), 189.

faaliyetlerin istikrara kavuştuğu kabul edilmektedir. Buna karşılık meşru olmayan kazanç ve tüketim kalıpları için içerisinde karıştığı zaman, bu durum iktisadi dengeyi zedeleyerek üretilen geliri, gelirin paylaşımını ve iktisadi faaliyet kapasitesini olumsuz etkilemektedir. İlgili göstergelerin performansı gerilemekte, ekonomi daha fazla açmaza doğru yönelmektedir. Ekonominin toplam faaliyet kapasitesinin (toplam gelir) gerilemeye başlaması noktasında faizli işlemlerin rolü de bu doğrultuda gelişir. Toplam gelirin artış yaşayan kısmı; imar ve şehirleşme politikalarına, demografik görünümün iyileştirilmesine, sosyal refahın yaygınlaştırılmasına ve stok yatırım harcamalarına yönlendirileceğine faizli işlemlere kaptırılmaktadır. Bu bakımdan ilgili her bir harcama kaleminden mecburi taviz verilerek kısıtlamaya gidilir. Böyle bir adım atmak ekonomik yapıda bozulmalara, aksamalara ve milli gelir düzeyinin gerilemesine yol açar. Faiz geliri, insanın herhangi bir yeteneğinin karşılığına göre değil, önceden sahip olduğu maddi sermaye kapasitesi bağlamında elde edildiğinden dolayı, tasarrufu altında birikmiş sermayesi olan bir kimsenin bu maddi gücü; o kimsenin becerisi, yeteneği, bilgisi, rekabet duygusu söz konusu olmadan da yükselebilmektedir. Böyle olmayan kimselerin sermayeleri ise azalma yaşamaktadır. O halde faizli işlemler, sadece kendi etki alanında değil, ekonomik yaşamın diğer bütün alanlarında azami marjinal fayda ilkesini yok etmektedir.²⁶

Faiz meselesinin, iktisadi yaşam ve hareketliliğin zorunlu bir aktörü değil de, her bir insanın kesinlikle savaş açması ve ortadan kaldırılması için çaba göstermesi gereken bir hastalık olduğunu kavrayabilmek adına aslı şer'î deliller (Kur'an-ı Kerim ve Sünnet) yeterli olmakla birlikte, İslâm toplumunun, omuzlarına yüklenen hikmet yükümlülüğünün bir yansıması olarak faiz meselesini tarihi, hukuki, sosyolojik, psikolojik ve iktisadi yönleriyle analiz etmesi ve bu konuda bütün insanlığa verilebilecek bir cevap üretmesi çok önemlidir. Bu yapılabildiği takdirde hem İslâmî iktisat kimliğinin kavramsal ve kurumsal derinliğinin yükselmesine katkı sunulacak hem de dünya ekonomisinin giderek gündemini işgal etmeye başlayan insani, paylaşımcı, sürdürülebilir ve adil bir iktisadi sistem arayışına ortak değerler aracılığı ile temas edilecektir. İslâm hukuku çerçevesinde ifade edildiği üzere malın veya paranın akdin tarafları arasındaki değişiminde karşılığı bulunmayan bütün haksız fazlalıkları işaret eden faiz olgusu, bugünün ekonomik şartları çerçevesinde para ve borç ilişkileri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Zihinler, bu ilişki çerçevesinde faizli işlemlerin ekonomik yaşamın Allah Teâlâ (cc.)'nın yasaları uyarınca işleyişini zedeleyen bir beşer müdahalesi olduğunun farkına varmalıdır. Faizin temas ettiği bütün işlemler, fiyatların herhangi bir dışsal koşul söz konusu olmadan arz ve talep dengesi etrafında belirlendiği piyasa mekanizmasını bozmakta, iktisadi imkân ve kaynakların ahlaki, insani ve adil bir şekilde dağıtılabilmesine yönelik etkinliği geriletmekte ve toplumsal barış ortamını tehdit

²⁶ Osman Eskicioğlu, "İslam Hukukunda Faiz Yoluyla Elde Edilen Gelirlerin Ekonomik Yönden Değerlendirilmesi", *Din ve Hayat Dergisi (İstanbul Müftülüğü Dergisi)* 10 (2010), 40.

etmektedir. ²⁷ Faizli işlemlerin sadece İslâm toplumu için değil dünyanın hangi coğrafyasında yaşıyor olursa olsun bütün insanlar için bir tehdit, sömürü ve baskı unsuru olduğu unutulmamalıdır. Bu gerçeğin arkasında yatan sebep İslâm'ın belirli bir topluma yönelik değil bütün insanlığa gönderilmiş hak din olmasında saklıdır.

İslâm iktisat düşüncesinin klasik fıkhi kaynaklarında faiz ve ribâ kavramları arasında herhangi bir farklılık söz konusu olmamakla birlikte bu yönde bir ayırımın varlık kazanması öncelikle Batı toplumunda ardından İslâm coğrafyasında gündeme gelmeye başlamıştır.²⁸ Ancak İslâm iktisat düşüncesi faizli işlemlerin nitelik ve nicelik bakımından bütün türleri, fazlasını veya azını, hangi şekilde olursa olsun şiddetle yasak etmekte, faize kapı aralayabilme ihtimali olan şüpheli işlerden bile uzak durulmasını emretmektedir. Faizli işlemlerin haram kılınmasının hikmeti çok olmakla beraber, özellikle ribe'l-fadl türü faizin yasak edilmesinin arkasındaki hikmetlerden bir tanesi mübadele (alışveriş) işlemlerinde paranın kullanılmasını teşvik etmek, trampa (takas) ekonomisinin muhtemel zorluklarına kapıları kapatmaktır. İslâm toplumunun iktisadi yaşam alanında, ekonomik birimler arasında gerçekleştirilen mübadele işlemlerinin parasal ekonomi etrafında gelişmesi, elbette parasal meselelere yönelik yeni ve farklı ihtiyaçların oluşmasına zemin hazırlayacaktır. Böyle bir durumda servetin tasarrufa yönelen kısmı içerisinde belirli bir ağırlık parasal form üzerine şekillenecektir. İslâm toplumsal kuruluşunda ekonomik karar birimlerinin tasarruf eğilimlerinin belirli bir payının parasal karakteristik üzerine gelişmesi durumunda, bu parasal tasarrufların; satın alma gücünde yaşanacak azalmalar (enflasyon) ve atıl olarak saklanan parasal kaynaklar üzerinden tahsil edilecek vergi yükümlülükleri karşısında korunabilmesi için belirli önlemlere başvurmak kaçınılmazdır. İslâmî bir duruşun kuşattığı ekonomik yaşam alanında faize temas eden bütün kaynakların yasaklanması söz konusu olduğundan dolayı, parasal tasarrufların muhtemel değer kayıplarına karşı korunması, mümkünse bu tasarrufların kâr edebilir bir şekilde değerlendirilebilmesi, küçük birikimlerin bir arada toplanabilmesi, ekonomik yaşam içerisinde önemli rol üstlenen büyük ölçekli ve kâr potansiyeline sahip yatırım harcamalarının finansmanında aracılık işlevi görebilmesi adına faizli işlemlere temas etmeden çalışan finansal kurumların varlığına gerek duyulmaktadır. ²⁹ Ancak faizli iş ve işlemlere temas etmeden çalışan finans kurumlarının (katılım bankaları), kapitalist finans kuruluşlarının yaptığı her iş ve işlemi ayrıca müşterilerine sunduğu her ürünü İslâmîleştirmek gibi bir hataya düşmemeleri önemlidir. Faiz ve parasal ekonomi arasında süregelen bu etkileşim enflasyon farkı ve vadeli satışın hükmü hakkında açıklamalara temas edilerek daha da derinleştirilebilir.

²⁷ Mehmet Saraç, “Temel Bir Ekonomik Sorun Olarak Faiz”, *İktisadi Hayatta ve İslâm'da Faiz*, ed. Recep Cici- Süleyman Sayar (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 119.

²⁸ Esra Şentürk Aksu- Mansur Koçinkağ, “Ribâ ve Faiz Kavramlarına Dair Bir Değerlendirme”, *Theosophia* 7 (2023), 68.

²⁹ Beşir Gözübenli, “İslâm'da Faiz Yasağı ve Paralı Ekonomi”, *İslâm Ekonomisinde Finansman Mes'eleleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1992), 95.

Resûlullah (sas.)'in *işaret ettiği üzere İslâm iktisat düşünce ve pratiği çerçevesinde mal ve hizmetlere yönelik fiyatların serbest rekabet mekanizması bağlamında, arz ve talep kanallarının bir araya gelmesi sonucunda belirlenmesi*³⁰ söz konusudur. Bu bağlamda ekonomik yaşamın ve ticari faaliyetlerin şeffaf bir zeminde işlemesi ve piyasa mekanizmasının serbest rekabet koşulları altında çalışabilmesi önemlidir. Böylece İslâmî esaslar çerçevesinde pazar, piyasa ve çarşılarda tarafların serbestliğine dayanan ölçüde ekonomik faaliyetler yürütebilme hakkı tanınmış, iktisadi işlemlere taraf olan kimseleri kısıtlayacak ve sınırlayacak uygulamalar yasaklanmıştır. Benzer şekilde iktisadi piyasalarda görülebilecek fiyat hareketleri de piyasa koşullarının işleyişi çerçevesinde ele alınmış, mümkün olduğu ölçüde fiyatların oluşumuna müdahale edilecek yöntemlerden uzak durulmuştur. Ancak bu durum İslâm hukuku ve iktisat düşüncesi çerçevesinde piyasa işleyişinin denetimden tamamen uzak tutulduğunun göstergesi değildir. İktisadi piyasaların işleyişine yönelik kontrollü denetleme uygulamaları hayata geçirilmiş böylece ticari ve iktisadi faaliyetlerin hangi ilke, kural ve prensipler çerçevesinde sürdürülebileceğine açıklık getirilmiştir.³¹ İslâm iktisat düşüncesi bağlamında piyasa işleyişine müdahale araçlarından bir tanesi narh uygulamasıdır. Ancak narh (fiyat takdiri) uygulamasına başvurabilmek için belirli şartların piyasa koşulları içerisinde varlık kazanması gerekir.

Mal ve hizmetlerin (eşyanın) toplum refahını ve menfaatini zedeleyecek ölçüde (Hanefî ekolü *gabn-i fâhiş* mertebesini kabul etmektedir) yükselmesi, fiyatlarda yaşanan pahalılığın ekonominin üretici ve satıcı kesiminde yer alan birimlerin spekülâtif hareketleri sonucu oluşması, fiyatlarında aşırı pahalılık görülen mal veya hizmetlerin toplumun genel ihtiyaç maddeleri arasında yer alması, kamu otoritesinin fiyatların pahalılaşmasının toplum yararına verdiği zararı önleyebilmek adına zorunlu narhın uygulamasına başvurmaktan başka bir imkanı kalmaması, narh politikasının malların arzını kısacak bir sonuç ile tamamlanmayacak olması, narh uygulaması hakkında hakkaniyet ilkesinin gereği olarak esnaf, tacir ve uzman isimlerden oluşan ve bilirkişilik rolünü üstlenebilecek emanet ve liyakat sahibi kesimler ile değerlendirmeler yapılması, mallar için kalite, hizmetler için uzmanlık bakımından farklılaşmanın ihmal edilmemesi, İslâm hukukunun küllî kâideleri çerçevesinde zarar vermek ve yaşanan zarara zarar vererek karşılık göstermek söz konusu olamayacağı için narh uygulanırken hem satıcı (üretici) hem alıcı (tüketici) kesiminin faydasının gözetilmesi, fiyatlar üzerinde makul kabul edilebilecek bir kâr haddi bırakılarak ekonomik birimlerin rızasının alınması ve narh politikasını yürütecek yetkili isimlerin adalet çerçevesinde hareket edebilecek kişilerden seçilmesi zorunlu narh uygulamasına kapı aralayacak gerekliliklerdir.³² Mal

³⁰ İbn Mâce, Ticârât, 27

³¹ M. Fatih Turan, "İslam Hukuku Açısından Yıkıcı Fiyat Uygulaması", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2015), 79-80.

³² Cengiz Kallek, "Narh Konusuna Yeniden Bakış", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (2006), 262-263.

ve hizmetlerin (eşyanın) fiyatlarının oluşması İslâm iktisat düşüncesinin ameli bağlamına temas ettiği gibi itikadi yönüne dikkat çekmektedir.

Eşyanın değerinin pahalılaşması veya ucuzlaşması Allah Teâlâ (cc.)'nin fiilleri kapsamında kaldığı için piyasada yaşanan fiyat hareketlerinin (ucuzluk veya pahalılık) arkasındaki insan iradesinin etkisine açıklık getirmek piyasanın işleyişini bozan durumlar ile alakalıdır. Yaşanan fiyat dalgalanmaları karşısında bu durumun Allah Teâlâ (cc.)'nin bir takdiri olduğunu dile getirerek sürece tepkisiz kalmak İslâmî duruş ve İslâm iktisat düşüncesi ile bağdaşmaz. Çünkü bu yönde bir davranış sergilemek, insanları (tüketicileri) ahlâki değerlerden yoksun ve tamamen kâr güdüsü ile hareket eden üreticilerin (satıcılara) eline bırakmak, tüketicilerin merhamet duygusundan yoksun satıcılar tarafından yoksullaştırılmasına zemin hazırlamaktır. Fiyat takdirine yönelik politikalar (narh) uygulamak bu aşamada gündeme gelmektedir. Fiyat dalgalanmalarının arkasında karaborsacılık (ihtikar) yönündeki girişimler vardır. Resûlullah (sas.), *yiyecek maddelerini kır gün saklayan kimselerin Allah Teâlâ (cc.)'dan uzaklaştığını, Allah Teâlâ (cc.)'nin da böyle kimselerden uzaklaştığını ve bir beldede aç kimseler bulunurken, o bölgenin insanları sabahlayabiliyorsa, Allah Teâlâ (cc.)'nin himayesinin o topluluk üzerinden uzaklaşacağını* ³³ bildirerek karaborsacılığı yasaklamıştır. Karaborsacılık yaparak fiyatların pahalılaşmasına ve ucuzlaşmasına sebep olmak, fiyatlara meşru olmayan yöntemler üzerinden müdahale etmek demektir. Fiyatlara müdahale edilmemesi esas olmakla birlikte, toplum menfaatinin zarar görmesi veya kul hakkının çiğnenmesi durumunda nasıl hareket edileceği noktasında kelâm ilmi sahneyi fıkıh ilmine bırakmaktadır. ³⁴ Narh konusuna yukarıda açıklık getirildiği için bu aşamada karaborsacılık hakkında ayrı bir parantez açılacaktır. Meselenin özü yine insan karakterinin davranışlarında saklıdır.

İnsan teki, dünya hayatında yaşamını ve varlığını sürdürebilmek adına Allah Teâlâ (cc.)'nin kendisine bahsettiği rızkı elde edebilmek için çabalar. Rızkı elde edebilmenin çok farklı yolları vardır. Ticaret, rızkı kazanmak adına tercih edilebilecek yollardan bir tanesidir. Ancak İslâm iktisat düşüncesi bağlamında rızkın, rızkı bahşeden Allah Teâlâ (cc.)'nin rızasına uygun düşecek yöntemlerle aranması ve kazanılması istenir. İslâmî esaslar çerçevesinde rızka kavuşabilmek adına bu kural geçerli olmakla birlikte, kıskançlık kötülüğüne saplanan insanın, hayatın çoğu yerinde olduğu gibi kazanç ve servet peşinde koşarken de bu prensibi ihmal edebilmesi mümkündür. Karaborsacılık (ihtikar), bu tür meşru olmayan kazanç yollarından bir tanesidir. Karaborsacılık yapmak, insanın şahsi menfaatlerine ve hırslarına esir olarak toplum yaşamını ve sosyal istikrarı; ihtiyaçların karşılanması sürecinde zedelediği ve toplumun her bir üyesinin yaşam alanını kısıtladığı için şiddetle yasaklanmıştır. İslâm düşüncesinin geleneksel metinleri incelendiği zaman karaborsacılık faaliyetlerinin cahiliye döneminde olduğu gibi

³³ İbn Hanbel, II, 32

³⁴ Sefa Bardakçı, "Mezheplere Göre Hür İrade ve Fiyat İlişkisi", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2010), 122-123.

Resûlullah (sas.)’den daha sonraki zamanlarda da yaşandığı görülmektedir. Bu problem bugün de ortadan kaldırılabilmiş değildir. İhtikar meselesi ile ilgili olarak Kur’ân-ı Kerîm’de doğrudan yasaklayıcı bir emir söz konusu olmamasına rağmen, Resûlullah (sas.)’in ihtikarın yasaklanmasına yönelik ifadeleri oldukça açıktır. Resûlullah (sas.), karaborsacılık faaliyetlerini önlemek adına tedbirler aldığı gibi, karaborsacılığa zemin hazırlar nitelikteki satım akdi çeşitlerine (telakki'r-rukban, telakki'l-celeb, neceş) de yasak getirmiştir. Bu türden satışları engellemek adına görevliler belirlemiştir. Resûlullah (sas.)’den sonraki dönemlerde halifeler devlet başkanı sorumluluğu kapsamında karaborsacılık ile mücadele etmeye devam etmişlerdir.³⁵ Karaborsacılık (ihtikar) meselesinin çözüme kavuşturulması bir diğer taraftan insanın ahlaki erdemlerinin geliştirilmesine bağlıdır.

İslâm iktisat düşüncesinin üretim faktörlerine yaklaşımı emek esastır. Emek faktörü gelirin ve servetin vazgeçilmez kaynağıdır. Diğer üretim faktörleri (toprak ve sermaye) ancak emek faktörü ile birlikteliği sonucunda maddi bir değer taşımaya başlayabilir. İslâmî iktisat çerçevesinde emek, Kur’ân-ı Kerîm ve Sünnet çerçevesinde emredilen ilke ve kurallar üzerine üretim sürecinde yer alabilir. Gereken şartları taşıyarak üretim sürecine koşulan emek faktörünün bu davranışı salih amel hükmündedir. İslâmî duruş emek faktörünün istihdam edilmesine salt iktisadi üretim ilişkileri ve bu ilişkinin sonucunda kazanılan maddi gelir bağlamında değil, bununla beraber manevi duruş ve salih amelin karşılığında kazanılacak sevap açısından bakmaktadır. Bu bakış açısının temelinde yine Müslüman insan modeli vardır. Müslüman insana düşen sorumluluk geçimini emeğini kullanarak sağlamaktır. Bu doğrultuda üretimde bulunur, ticari faaliyetler yürütür, kazancını biriktirerek servet sahibi de olabilir. Ancak servetinin belirli bir kısmını toplumun yoksul kesimleri ile paylaşması gerektiğini de unutmaz. İslâmî toplum düzeni; işçi (emek sahipleri) ve işveren (sermaye sahipleri) şeklinde bölümlenen sınıfsal bir ayrışmaya karşıdır. İnsanlar yaratılış itibarıyla farklı özelliklere sahiptir. Bunları kabul etmek ve sosyal düzenin istikrarı için kullanmak önemlidir. Toplumun her bir üyesi bilgi ve yetkinlik bakımından sahip olduğu söz konusu bu farklılıklar sebebiyle işgücü niteliğinin çeşitliliğini temsil etmekte böylece ekonomik ve sosyal işbölümü yaşanmaktadır.³⁶ Ücret haddinin belirlenmesi, İslâm iktisat düşüncesinin emeğe (işgücüne) yönelik bakış açısının önemli bir dinamiğini oluşturmaktadır.

İşveren tarafı, istihdam ettiği emeğin ücret haddini tespit ederken, talep ettiği işleri liyakat sahibi ehil kişilere teslim etmek noktasında takındığı hassasiyeti aynen korumalıdır. İşveren kesimi ücret haddini tespit ederken emek tarafından görülecek işin ağırlığı veya hafifliği, işçinin üretime sağlayacağı katma değer, ülkenin makroekonomik performansı, ülkede yaşayan insanların yaşam ve geçim standartları gibi birçok faktörü dikkate alarak adil, insani, ahlaki ve makul bir ücret seviyesi belirlemelidir. İşveren,

³⁵ Zeki Uyanık, “İslam Hukukunda İhtikâr”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 16 (2010), 473.

³⁶ Veli Sırım, “İslam Ekonomisinde İşçi- İşveren İlişkileri”, *BJSS Balkan Journal of Social Sciences / Balkan Sosyal Bilimler Dergisi Özel Sayı* (2016), 783.

işgücü ile karşılıklı anlaşarak belirlediği ücret miktarını, beklenmedik ve anormal bir gelişme yaşanmadığı sürece zamanında ödemekle sorumludur. Diğer taraftan işveren kesimi, işgücünün varsa çektiği zorluklardan yararlanarak emeğin hak ve hukunu gasp etmemelidir. İşverenler de netice itibariyle insan ve Allah Teâlâ (cc.)'nın kuludur. Bu bakımdan hiçbir zaman ve hiçbir şekilde kendisini Yüce Yaraticının yerine koymaya zemin hazırlayacak türden davranışlara bulaşamaz; kendisini tanrı ve istihdam ettiği emeği de kul gibi düşünemez. Bu hakikat sadece iş yaşamı ile sınırlı değildir. Yaşamın bütün çevrelerinde geçerliliğini korumaktadır. Bu sayede işveren kesimi, istihdam ettiği işgücünün emeğini, hakkını ve hukukunu sömürecek hareketlere meyletmez.³⁷

Refah ve Felâh Dengesini Koruyabilmek

İslamî hüküm dairesinin en dış çeperinde itikat bir adım sonrasında amel ve iç kısmında ahlâk dünyası konumlanır. İtikadi hüküm basamakları amelleri, ameller de ahlaki erdemleri kapsamaktadır. İnsanın öncelikle Mümin sıfatını kazanabilmesi için itikadi hükümlerin hepsine iman etmiş olması gerekir. Ahiret inancına sahip olmak itikad dairesinin bir parçasıdır. Bir insan ahiret yurduna iman ettiği zaman bütün davranışlarında önceliği Allah Teâlâ (cc.)'nın rızasına kazanmaya verecektir. Cennete kavuşmanın veya cehenneme düşmenin, dünya hayatındaki amellerinin ahiret yurdundaki karşılığı olarak kendisine döneceğinin farkındadır ve yaşamının her bir kısmını bu bilince göre biçimlendirir. İyi bir insan olmak için çabalar ve iyiliğe götürecek amellere yönelir. Kötü insanlardan ve davranışlardan kendisini uzak tutar. Yaşamın akışı içerisinde karşısına çıkan zor zamanlarda bile Allah Teâlâ (cc.)'nın kendisine bahsettiği imkân ve nimetleri hatırlayarak şükür yolunu tutar. Böyle yaparak yaşam motivasyonu her zaman olumlu seyrederek. Bu karakteri etrafına sirayet eder ve kendisini iyiliklerin tam ortasında bulur.³⁸

İnsan iki farklı sebepten dünyevileşme kötülüğüne yakalanabilir. Bu sebeplerden birincisi Allah Teâlâ (cc.)'yı ve ahiret yurdunu tamamen inkâr etmektir. İkincisi sebep ise insanın Allah Teâlâ (cc.)'nın varlığını kabul etmekle birlikte sahip olduğu itikadın o kimse üzerindeki etkisini yitirmesidir. Böyle kimseler İslâm inancının kendilerine yüklediği sorumluluğu bir bakıma görmezden gelme tehlikesine düşmektedir. Allah Teâlâ (cc.)'nın varlığına ve birliğine iman etmeyen kimselerin büyük çoğunluğu ebedi ahiret yurduna da inanç duymamaktadır. Her iki sebebin bir araya gelmesi insanı dünya hayatına aldanmak gibi yıkıcı bir kötülükle karşı karşıya bırakmaktadır. Meselenin farklı bir yönü daha bulunabilir. Bir kimse Allah Teâlâ (cc.)'ya iman etmekle birlikte dünya hayatının zevk ve eğlencesine kapılarak dünyevileşme tehlikesini karşısında bulabilmektedir.

³⁷ Ömür Toker- Burhan Demirdaş, “İşçi-İşveren İlişkilerine Tevhidi İçtimai Düşünce Sisteminden Yaklaşımlar”, *Tevhidi Düşünce Işığında İlim Dallarının Yeniden İnşası İkinci Uluslararası Şurası*, ed. Mustafa Alisharlı - Osman Şimşek (Ankara: İLMAR. İlimi ve Metodolojik Araştırmalar Merkezi, 2018), 339.

³⁸ Rahmi Yaran, “Ahirete İmanın Dünya Hayatına Yansımaları”, *Din ve Hayat Dergisi (İstanbul Müftülüğü Dergisi)* 16 (2012), 7.

Birçok Müslüman bu tehlike ile yüzyüze gelmektedir. Ahiret inancına sahip olmakla birlikte, dünya hayatını hiç terk etmeyecek gibi dünya nimetlerine bağlanan, ölüm gerçeğini düşünmeyi sürekli olarak geleceğe erteleyen, ahiret yurdunda kendisine lazım olan manevi sermayeyi biriktirmek adına uğraşmayan çok sayıda Müslüman bulunmaktadır. Yaşanan bu olumsuzlukta insan tabiatının da payı bulunmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'in *insan neslinin kısacık bir zaman dilimini kaplayan dünya hayatına duyduğu sevgi sebebiyle ahiret yurdunu geride bırakmasını*³⁹ anlatan ifadeleri bu gerçekliği işaret etmektedir.⁴⁰ Samimi Müslümanlar için bünya hayatının anlamı ahiret yurduna hazırlıktan ibarettir. İnsan yeryüzünde kendisine bahşedilen nimetleri ebedî saadete kavuşmak için kullanılmalıdır. Bunun yolu ilim ve amelden geçmektedir.

İmâm Gazzâlî, *Mîzânü'l-âmel* adlı eserinde dünya hayatının anlamına insanın karşı karşıya kaldığı üç hüznü durumunu üzerinden açıklık getirmektedir. Evinde huzur ve güven içerisinde yaşamını sürdüren, sağlıklı bir vücuda sahip olan ve kendisine bir günlük yetecek miktarda gıdaya sahip bir insan herhangi bir dünyevi meseleden dolayı hüznü kapılıyor ve gam çekiyor ise yaşanan bu olumsuzluk kişinin kendi noksanlığından kaynaklanmaktadır. Çünkü bir kimse ya geçmişte yaşadığı bir durum için üzülmekten dolayı ya geleceğe dönük korkuları ya da hali hazırda yüz yüze kaldığı olumsuz bir durum sebebiyle dünya hayatının hüznüne kapılmaktadır. İnsan geçmişinde kaybettiği herhangi bir şeyden dolayı üzüntü duyuyor ise, aklını kullanarak hareket etmelidir. Geçmiş zamanda yaşanan olumsuzluklar için dertlenmek, dağılan ve dökülen şeyleri toplamaya çare olmayacak ve bozulan işleri yoluna koymayacaktır. O halde insanın çözülmeyecek meseleler için hüznü kapılması anlamsızdır. Kur'ân-ı Kerîm'in *insanı; kaybedilenlere üzülmemek ve Allah Teâlâ (cc.)'nin bahşettiği nimetler karşısında şırmarmamak noktasında uyarın*⁴¹ ifadelerini bu doğrultuda okumak gerekir.⁴²

İnsan, o gün için başına gelen bir durum karşısında üzüntüye düşüyorsa bunun farklı nedenleri olabilir. İmâm Gazzâlî, bu nedenleri tanıdık kimselere erişen nimetleri kıskanmak, fakirliğe düşmek, servet kaybetmek, makam ve mevkinin elden gitmesi veya dünyalıkları kaybetme korkusuna düşmek şeklinde sıralamaktadır. Bütün bu yıkıcı kötülüklerin arkasında yatan sebep insanın dünya hayatının tehlike ve zehirlerinin farkında olmamasıdır. Eğer insanlar bu gerçekleri hakkı ile bilebilmiş olsalar, Allah Teâlâ (cc.)'nin servet ve makam gibi konularda kendilerini ağır kılınanlardan değil de hafif kılınanlardan eylemesinden dolayı şükür yolunu tutarlardı. İmâm Gazzâlî, bu olumsuzluğun çözümünü açıkça ortaya koymaktadır. İnsan dünyevi imkân ve nimetler bakımından kendisinden daha aşağıda olanlara bakmalıdır. Böylece şükreden kimseler arasında yer alır. İnsan dini yaşam ve hassasiyetler bakımından kendisinden daha ileride

³⁹ İnsân Suresi, 27. Âyet

⁴⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Hadislerle İslâm 3 (Hadislerin Hadislerle Yorumu)*, 633-634.

⁴¹ Hadîd Suresi, 23. Âyet

⁴² Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *Amel, Ahlâk ve Saadet Mîzânü'l-Amel*, çev. Osman Bayder (İstanbul: Albaraka Kültür Sanat ve Yayıncılık, 2024), 211.

yürütenleri örnek almalıdır. Böylece onlara yetişmek için daha fazla çaba sarf edebilir. Bir insanın zihnine ve kalbine şeytan etki etmeye başladığı zaman, o kimsenin nazarında bu bakış açısı büsbütün tersine dönecektir.⁴³

Üçüncü ihtimal insanın geleceğe ilişkin yaşadığı kaygılardan dolayı hüzne düşmesidir. İmâm Gazzâlî bu endişeleri iki başlıkta değerlendirmektedir. İnsanın geleceğe ilişkin gerçekleşmesi imkân dahilinde olmayan bir sebepten veya ölüm gerçeği gibi muhakkak başa gelecek bir durumdan dolayı tasalanması anlamsızdır. Bu tür meseleler üzülmekle çözülemeyecek imkânsız işlerdir. Ancak gerçeğe dönüşebilmesi imkân dahilinde olan işler için tasalanmak söz konusu ise bu durumda konuyu etraflıca düşünmek gerekir. Bir kimse ölüm gerçeği ile karşılaşmadan önce yaşlılığa düşmek gibi önüne geçilmesi mümkün olmayan bir sebepten dolayı üzüntü duyuyorsa, bu anlamsızdır. Geleceğe yönelik işlerden önüne geçebilmek mümkün olanlar için üzülmek de anlamsızdır. İmâm Gazzâlî böyle kimselerin istenmeyen durumları ortadan kaldırmaları için aklın rehberliğinde çareler araması gerektiğini vurgular. İnsan elinden gelen bütün gayreti gösterdikten sonra sakin bir düşünce ve kalp huzuru ile Allah Teâlâ (cc.)'nın kaza, kader ve takdirini beklemeli, hiçbir gücün Allah Teâlâ (cc.)'nın kazasının önüne geçemeyeceğine iman etmelidir. Bütün önlemlere rağmen insan istemediği bir durum ile karşılaşırsa sabır göstermeli ve Allah Teâlâ (cc.)'nın takdirinin yaşandığını bilmelidir. Kur'ân-ı Kerîm'in *yaşanan herşeyin ve başa gelen bütün musibetlerin, henüz yaratılmadan önce kitapta yazılı olduğunu bildiren*⁴⁴ ifadeleri bu hakikati işaret etmektedir. İmâm Gazzâlî, insanların bitmek tükenmek bilmeyen bir hırs ile dünyadaki imkân ve nimetlere karşı ilgi göstermesinin sebebi olarak gurura kapılmanın ve insanların istenmeyen durumların başlarına gelmeyeceğine yönelik inançlarının altını çizmektedir. İnsan her zaman güzel vakitler geçireceğine dair umut besleyerek aldanışa düşer.⁴⁵

Hadîd Suresi'nin 22. ve 23. âyeti insanın yaşam alanına yönelik duruşunu belirlemesinde etkisini hissettiren önemli bir hakikate ve bu gerçeğin arkasındaki hikmete temas etmektedir. Geçmişte olan ve gelecekte yaşanacak şeylerin tamamı Allah Teâlâ (cc.)'nın ezeli ilmi kapsamında kayıt altındadır. Bir insan, bu hakikate olduğu gibi iman ettiği sürece dünya hayatının nimet ve imkânları bakımından kendisine nasip olmayan durumlar için hayıflanmayacaktır. Benzer şekilde Allah Teâlâ (cc.)'nın kendisine bahşettiği nimetler karşısında şımarmayacak böylece hem dünya hem ahiret sermayesini tüketmeyecektir. Çünkü başa gelen şeylerin hepsi olmuş ve tamamlanmıştır. İnsanın başından geçen durum bir musibet olabilir. Bu durumda insana düşen, bu musibetin yaşanmasında kendi rolünü düşünmek ve bu tefekkür sayesinde elde ettiği sonuçları gelecekte atacağı adımlara tatbik etmektir. Hatalardan çıkarılan dersler geleceğe yönelik davranışlara ışık tutmalıdır. İnsanın başına gelen durum bir nimet olabilir. İnsan, nimete kavuştuğu zaman, kendisine bahşedilen nimetin hakiki kaynağının; kendi bilgisi, becerisi

⁴³ Gazzâlî, *Amel, Ahlâk ve Saadet Mîzânü'l-Amel*, 211-213.

⁴⁴ Hadîd Suresi, 22. Âyet

⁴⁵ Gazzâlî, *Amel, Ahlâk ve Saadet Mîzânü'l-Amel*, 213.

ve gayreti değil, Allah Teâlâ (cc.) olduğunun bilincinde olmalıdır. Bu hakikatin farkında olan kimse tasarrufu altında bulunan servet, para, makam veya başka bir sebepten dolayı böbürlenmez ve insanlara üstünlük taslamaz. İnsan, bahşedilen nimetlerin beraberinde yeni sorumluluklar getirdiğini de hatırdan çıkarmamalıdır. İnsanın bu noktadaki sorumluluğu akıl ve muhakeme gücünü kullanabilmesinde saklıdır. Allah Teâlâ (cc.), insanlara dosdoğru bir istikamet üzerine yürüyebilmeleri için vahyin rehberliğini bahşetmiş ve gereken diğer kanıtları da yaratmıştır. İnsanın bahşedilen nimetlerden dolayı sorumlu tutulmasının sebebi, dünya hayatının insanlar için sınav ortamı olmasının bir gereğidir.⁴⁶

Şekâvet (mutsuzluk) kavramın zıddı bir anlam taşıyan ve kulun tamamen Allah Teâlâ (cc.)'ya yönelerek O'nun dosdoğru istikametinde yürümeye başlaması ile birlikte zihninde ve yaşam tarzında varlığını hissettirmeye başlayan mutluluk (saâdet), kendi başına erişilmek istenen bir amacı temsil etmez. Müslüman insan için dünya hayatındaki en yüce ve en iyi mutluluk Allah Teâlâ (cc.)'ya duyulan sevgidir. İnsan tekinin yaşamında kalıcı saadeti yakalaması, insanın bedensel ve fizyolojik varlığı ile nefsi arzularına indirgenemez. Gerçek mutluluk insana yansıyan geçici bir düşünce veya duygu halini yansıtmaz, bu bakımdan bir zevk ve eğlence de değildir. İnsanın erişebileceği kalıcı mutluluk duygusu, mutlak gerçeğe yönelik kesin bir bilgi (yakın bilgisi) ve bu kesin bilgi ile uyum içerisinde süregelen amellerin varlığı ile bağlantılıdır. Yakın mertebesindeki kesin bilgi, insan tekinin devamlı olana dayanması ve manevi yönünü temsil eden kalbin idrak ettiği sürekli bir bilinç halini işaret etmektedir. Kesin bilgi sayesinde kalp huzur duyar ve kendisini güven içerisinde hisseder. Bilgide kesinlik mertebesini yakalamak ma'rifet bilgisinde saklıdır ve ma'rifet imanın hakiki basamağıdır. Aslî şer'î deliller çerçevesinde ifade edildiği şekilde yakın bilgisi Allah Teâlâ (cc.)'nın ilmidir. Diğer taraftan yakın bilgisi; insanın kendi varlığına yönelik hakiki ve doğru bilgileri elde etmesi, varlık alanındaki amacını ve konumunu idrak etmesi, bu doğrultuda amellerde bulunarak Allah Teâlâ (cc.)'ya karşı kulluk sorumluluğunu doğru bir şekilde yerine getirebilmesi, ibadetlerini aksatmaması ve nihayetinde adalet kavramına sığınabilmesidir. İnsan ancak bu bilgi mertebesini yakalayabilmekle dünya hayatında Allah Teâlâ (cc.) sevgisini kazanabilir.⁴⁷

İnsanların tüm gayretleri mutluluk içerisinde yaşayabilmektir. Aynı şekilde insanlık tarihinin farklı dönemlerinde insanlara dosdoğru yola ulaşabilmeleri için rehberlik etmek adına gönderilen Peygambelerin de amacı insanlara hem dünya hem ahiret mutluluğunu nasıl kazanabileceklerini göstermek olmuştur. Farklı bir anlam dairesi içerisinde felsefe disiplini de insan mutluluğunun kazanılması üzerine yoğunlaşmıştır. Bütün insanlara bir müjdecî ve uyarıcı olarak İslâm'ı tebliğ eden Resûlullah (sas.), yirmi

⁴⁶ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir V* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 251.

⁴⁷ S. Muhammed Nakîb el-Attâs, "İslâm'da Mutluluğun Anlamı ve Yaşanması", çev. Şaban Ali Düzgün, *IX. Kur'an Sempozyumu Kur'an'da Ahlâkî Değerler* (Ankara: Fecr Yayınları, 2006), 46.

üç senelik davet dönemi boyunca insanların dünya ve ahiret saadetini elde edebilmeleri için çaba göstermiştir. Resûlullah (sas.), bu amaca dönük yaşam tarzı ile dün olduğu gibi bugün ve gelecekte de bütün insanlara örnek olmakta, hadis ve sünnetleri ile yol göstermektedir. Resûlullah (sas.)'in dünya ve ahiret mutluluğuna yönelik hadisleri incelendiği zaman insanın mutluluğu yakalayabileceği ve evrensel ölçülere sahip oldukça hassas ve önemli önerileri bulunduğu açıkça ortadadır. Mutluluğu sağlayacak öneriler arasında güzel ahlâkı kazanmak, uyumlu bir eş ile evlenebilmek, uygun bir ev ve binek sahibi olmak, makul bir düzeyde sosyal çevre edinmek, çocukların ahlâkî erdemler ile bezenmesi, dünya hayatına yönelik işlerde başarılı olabilmek için önce sebeplere sarılmak ardından sonucu Allah Teâlâ (cc.)'dan beklemek, kadere iman etmek ve razı olmak, Allah Teâlâ (cc.)'dan hayırlı ve uzun bir ömür dilemek, önceki nesillerin rehberlik ve tecrübelerinden yararlanmak, keder ve hüznü veren durumlardan kaçınmak örneklerinde olduğu gibi yaşamın her yönüne temas eden meseleler bulunmaktadır.⁴⁸

İnsanlık var olduğundan beri bugün karşı karşıya kalınan boyutlarda bir israf ekonomisinden söz edebilmek doğru değildir. Kapitalist tüketim ilişkilerinin egemen olduğu bugünün dünyasında insanlar, yaşamın bütün alanlarında itidal dairesini parçalayan israf olgusu ile yüzleşmektedirler. Modern çağda (XXI. yüzyılda) insanın, tabiata ve yeryüzünü paylaştığı diğer insanlara yönelik kötülükleri ve sebep olduğu zararlar, medeniyet tarihinin hiçbir diliminde karşılaşılmamış düzeydedir. Bugün, teknolojinin baş döndüren bir hızda ilerlemesi insan ve toplum yaşamını kolaylaştıran birçok pratiğe kapı aralasa bile bununla birlikte insanların sağlığına zarar vermekte ve gençlik demografisini her yönüyle kuşatmaktadır. Kapitalist çağın insanı manevi yönden kirletilmiş ve yozlaşmaya sürüklenmiştir. Bu salınım, insanlığın bugün karşı karşıya kaldığı istikrarsızlıkların arkasında yatan sebepler arasında sayılabilir. Modern insan tekinin ancak harcadığı kadar medeni bir insan olabileceği üzerine tartışmalar sürmektedir. Batı düşüncesinin modern insana yüklediği anlam, İslâmî değerler ile ters düşen, sınırsız bir üretim ve tüketimi önceleyen bir modeldir. Ayrıca belirtmek gerekir ki kıtlık iddiası üzerine şekillenen kapitalist sistemin, insanları harcama ve tüketim konusunda dengeye davet eden bir amacı da söz konusu değildir.⁴⁹

Temelinde bir denge anlayışı ve bir sorumluluk duygusu bulunan İslâm dini'nin en önemli dinamiklerinden bir tanesi insan yaşamını ele alırken madde ve mana ayrımına gitmesi, geçici dünya hayatı ile ebedî ahiret yurdunu ayrı ayrı değerlendirmesidir. Bu bakımdan İslâm iktisat düşüncesinde eşya için mananın veya tersine mana için eşyanın terkedilmesine yönelik bir duruş söz konusu değildir. Bu bakımdan dünya hayatına bağlanarak ahiret yurdunu ihmâl etmek veya sadece ahiret yurdunu düşünerek dünya hayatından çekilmek kabul görmez. İnsanın gündelik yaşam alanının en önemli

⁴⁸ Âdem Dölek, "Hadîsler Işığında Mutluluğu Kazandıran Durumlardan Bazıları", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/1 (2012), 211-212.

⁴⁹ Saffet Sancaklı, "Hadîsler Çerçevesinde İsrâf Olgusunun Analizi", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2013), 47.

başlıklarından bir tanesi iktisadi etkileşim ve davranışlardır. İslâm iktisat düşüncesinin önemli bir gündem maddesini oluşturan rızık, sosyal yardım ve israf meselelerinin her bir basamağında, eşya ve madde, dünya hayatı ve ahiret yurdu arasında dengenin sağlanması amaçlanır. İslâmî bir duruş, bütün bu aşamaları Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'in rehberliğinde, itikadi, ameli ve ahlaki çerçevede ele almaktadır. İslâm iktisat düşüncesi, insana bahşedilen bütün nimetleri Allah Teâlâ (cc.)'nın bir emaneti olarak kabul eder. İnsan bu emanetleri meşru mutluluk ve Allah Teâlâ (cc.)'nın rızasını elde edebilmek için kullanmakla sorumludur. Bu bakımdan sosyal barış ve istikrarı zedeleyen lüks ürünlerin tüketimi yasaklanmıştır. Haram kabul edilen malların tüketimi israf olduğu gibi, lüks kategorisine giren malların ve helâl mahiyetinde olmakla birlikte çağın şartları bakımından gereğinden daha fazla kullanılan maddelerin tüketimi haram dairesi içerisinde kalmaktadır. Kur'an-ı Kerim bu noktada *israfa düşen kimselerin Allah Teâlâ (cc.)'nin sevgisinden uzak olduğuna*⁵⁰ işaret ederek bütün insanları uyarmaktadır.⁵¹ İslâm iktisat düşüncesinin toplumsal dinamikleri arasında israf marjinaliğinin bir kısmını temsil ederken marjinaliğinin diğer kısmını cimrilik simgelemektedir. İki davranış da insana yaratılış gayesini unutturan yıkıcı kötülükler arasındadır.

İslâm hangi yaşam alanı olduğu fark etmeksizin itidal yolunu tutmayı, her eylemde makul ölçüler çerçevesinde davranmayı bir iyilik ve bir hayır vesilesi olarak kabul eder. İnsan, aksi yönde davranarak tefride düştüğü zaman, sorumlu olduğu işi küçük gördüğü için kusurlu davranmaktan dolayı, ifrada düşerek aşırılıklarda dolaşmaya başlayınca da sınırı aşmaktan kaynaklı eleştirilir.⁵² Bugün dünya üzerindeki toplumları ekonomik sistem ve zihniyet bakımından farklı kavram ve yaklaşımlar kullanarak açıklamak mümkündür. Modern çağın dayatması iktisadi sistem karakteristik özellikleri bağlamında insanlığı piramitsel bir görünüm içerisinde ele almaktadır. Bu hiyerarşik düzenin en üst kısmında sayıları oldukça az olan zengin kimseler bulunurken, piramidin alt kısmında sayıları milyarı bulan yoksul kimseler konumlanmaktadır. Dünya ekonomisinin sosyal demografisi içerisinde belirginleşen orta gelir grubu tabakasından bahsedebilmek zordur. Dünya hayatının nimet ve imkânlarını yoğun bir şekilde üst tabaka sömürürken, dünya hayatının zorlukları piramidin taban kısmında yaşayanlara yansımaktadır. Sosyo-iktisadi bağlamda belirginleşen istikrarsızlıklar, İslâm iktisat düşüncesinin kabul edebileceği bir durum değildir. İslâm toplumsal ve ekonomik düzeni, denge mekanizması üzerine işlemektedir. İslâm iktisat düşüncesinin toplumsal dinamikleri bu amacı gerçekleştirebilmek için bütün tedbirleri kapsamaktadır. Dengeli bir toplum amacı çerçevesinde İslâm iktisat sisteminin topluma olan bakışını küp benzeri bir görünüm simgelemektedir. Küpün tepesinde oldukça az sayıda zengin kesim

⁵⁰ A'râf Suresi, 31. Âyet

⁵¹ Abdullah Yıldız, "İslâm Ahlakı Açısından İnfak, İsrâf ve İstidraç Kavram Örgüsü", *Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Science* 38 (2019), 106-107.

⁵² Veli Kayhan, "Kur'an'a Göre İsrâf ve İktisat", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/2 (2006), 188.

konumlanırken, küpün alt kısmında oldukça az sayıda yoksul kimseler temsil edilmektedir.⁵³

Allah Teâlâ (cc.), insan nesline yaşamını sürdürebilmek için ihtiyaçlarını nasıl giderebileceğini bildirmiştir. Bir insan beslenme, barınma, ısınma ve diğer benzer yaşamsal ihtiyaçlar konusunda diğer insanlar ile aynı taleplere sahiptir. İnsan teki bu konuda birbirinin aynısı bir görünüm sergilemektedir. Allah Teâlâ (cc.), lütfunun bir yansıması olarak insanlara ihtiyaçlarını nasıl karşılayabileceklerini, insan nesline bahsettiği karakteristiğın bir gereği olarak fitrî bir şekilde ilham etmiştir. Bu bakımdan fitrî engel ve eksikliklere sahip olan insanlar haricinde geriye kalan kimselerin her birisi eşitlik içerisinde. Şah Veliyyullah Dihlevî bu durumu arıya bahşedilen ilham üzerinden örneklendirmektedir. Allah Teâlâ (cc.), bir arıya hangi çiçeklerden neleri nasıl yemesi gerektiğini daha sonrasında diğer arılar ile bir kovan edinmesini ardından arılar arasında oluşan düzene itaat ederek sonuçta balı nasıl yapacağını ilham etmektedir. Benzer şekilde yaratılan her bir türe ait, o türün canlılarının kalplerine ilham edilen o türe ait karakteristiğın yansıması olarak bir kural bulunmaktadır. Yaratılanlar içerisinde insana bahşedilen ilham mertebesinin, diğer canlılara yönelen ilham mertebesinden üç noktada üstünlüğü söz konusudur. Bu üstünlüğün sebebi insanın yaratılmışların en şerefli olmasında saklıdır. Birinci üstünlük insanın kendisine fayda sağlayacağını düşündüğü davranışlara yönelmesidir. İhtiyaçların karşılanmasına yönelik insanlara bahşedilen ilhamın ikinci üstünlüğü insanın ihtiyaçlarını karşılamakla birlikte güzellik ve zarafet aramasıdır. Üçüncü üstünlük ise insanın ihtiyaçlarını karşılayacak yolları ya kendisinin bulması ya da taklit ederek öğrenmesidir. Bu sayede insanlar yeryüzünün nimetlerinden daha iyi bir şekilde faydalanabilmek için yeni yöntemler peşinde koşmaktadırlar.⁵⁴ İnsanlığın bu amaç doğrultusundaki çalışma ve çabaları medeniyet tarihinin önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

Sonuç

Çalışmanın sonuç bölümünde makalenin hangi sonuçları ortaya koyduğuna açıklık getirilecektir. İslâm ilim düşünce geleneği kuruluş ve gelişme döneminin ardından zirvesine erişmiş akabinde Osmanlı Devleti'nin batı dünyası karşısındaki var olma mücadelesinin tarihine bağlı olarak gerilemeye başlamıştır. Dünyanın farklı bölgelerindeki İslâm coğrafyalarında üretimin kısmen devam ettiğini söylemekle birlikte nicelik ve nitelik temsili bakımından Osmanlı medeniyetinin rolü bu anlamda daha büyüktür. Batı dünyası, 1750'li yıllardan itibaren yüzleştiği endüstrileşme hareketleri ile beraber iktisadi, siyasi ve askeri üstünlüğü yakalamıştır. Bu üstünlüğün bir kısmı da teorik

⁵³ Mehmet Erdoğan, "İslâm'ın Köprüsü Zekât ve Sadakanın Sosyal Paylaşım Açısından Önemi", *Din ve Hayat Dergisi (İstanbul Müftülüğü Dergisi)* 18 (2013), 50.

⁵⁴ Şah Veliyyullah Dihlevî, *İslâm Düşünce Rehberi Hüccetullâhi'l-Bâliğâ*, çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul: Yeni Şafak, 2003), 1. Cilt/164-165.

hegemonya alanına temas etmektedir. Batı medeniyetinin ürünü olan bir iktisat zihniyeti ve bu zihniyetin üzerine kurgulanan somut pratikler, insanlığa evrensel ve nesnel gerçekler olarak empoze edilmektedir. Fikri derinliği zayıflayan İslâm dünyası, batı iktisat teorisini içselleştirmiş ve bu çerçeveyi esas alarak kalkınma ve gelişme modelleri takip etmiştir. Bir başka medeniyetin ürünü olan ve o toplumun kültürel ve sosyal dinamikleri etrafında varlık kazanan bir iktisadi yaşam alanını okumaya yönelik teoriler ile farklı dünyaların ekonomik meselelerini açıklamaya çalışmak anlamsızdır. Bu iddianın tersi de geçerlidir. İslâm toplumunun ihyasına yönelik arayışlar, batı dünyasının düşünce kalıpları içerisinde değil, İslâmî duruşun çehresinde anlam kazanabilir.

İslâm, inanan kimselere dinamik bir hayat tarzı sunar. Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet hükümleri bu yaşam tarzının ana hatlarını şekillendirmekte, meselelerin ayrıntılarına ve zamanın koşulları bağlamında ortaya çıkan yeni problemlerin çözümüne yönelik içtihat kapısını açık tutar. İchtihat yetkinliğine sahip samimi Müslümanlar sayesinde, İslâm insanlığın her döneminde en doğruyu ve en güzeli anlatır. Bu gerçeklik iktisadi düşünce pratik alanın da karşılık bulur. Özellikle sanayileşme hareketleri sonrasında nitelik ve nicelik bakımından oldukça kompleks bir görünüme bürünen ekonomik yaşamı anlamak için elbette geleneksel fıkıh mirasından çözüm aramak bekleneni vermeyecektir. Ancak bu zemini bahane göstererek İslâmî bir ekonomik anlayışa yaşam hakkı tanımayan kesimlerin ya batı iktisat düşüncesini veri kabul etmeleri ya da İslâm ilim metodolojisinden habersiz olmaları düşünülebilir. İslâm iktisat düşüncesinin toplumsal dinamiklerini belirli kalıplar içerisinde açıklamaya çalışan bu makale söz konusu eksik ve taraflı bakış açılarına cevap sunmayı amaçladığı gibi İslâmî prensiplerin ekonomik yaşamda güçlü bir karşılık bulması adına teorik zemini güçlendirmeyi de hedeflemektedir.

Makalenin birinci bölümünde İslâmî duruşun iktisadi çehresi aydınlatılmaya çalışılmıştır. Rızık meselesinde insanın rolü ve sosyal adalet ilkesi üzerinde önemle durulmuştur. Rızık yaratmak bakımından Allah Teâlâ (cc.)'nin fiilidir. Rızık kazanmak ve rızıkının peşinde koşmak ise insanın sorumluluğuna bırakılmıştır. İnsana bahşedilen rızık, herşeyden önce Allah Teâlâ (cc.)'nin bir lütfu olduğu için, bu nimetler üzerinde yoksul kimselerin de söz hakkı vardır. Kapitalizmin dünyevileşmiş insan modelinin bencil karakterine karşılık Müslüman insan hem kendinin hem de toplumun yararını düşünür. Şahsi menfaatlerin toplum menfaatlerinin önüne geçmesine de müsaade edilmez.

Birinci bölümün devamı niteliğindeki ikinci bölümde iktisadi eylemlerin sahibi olarak insanın fiil ve davranışları ele alınmıştır. Her alanda olduğu gibi iktisadi meselelere yönelik olarak da insan, iradî eylemlerinin sonucunu ahiret yurdunda görece ve karşılığını buna göre alacaktır. Allah Teâlâ (cc.)'nin kullarına yaklaşımı merhamet ve rahmet yönündedir. Kulların da birbirine karşı merhamet göstermeleri, iktisadi yaşam alanının sınır hattını belirler. İnfâk ve zekât kurumunun emredilmesi, faizli işlemlerin yasaklanması bu amaca dönüktür. Üçüncü bölümde iktisat olgusunun İslâm

düşüncesindeki amaçsal bağlamı değerlendirilmiştir. Malın yaratılmasındaki hikmet, insanların kendilerinin ve bakmakla yükümlü oldukları kimselerin ihtiyaçlarını karşılaması böylece huzur içerisinde Allah Teâlâ (cc.)'ya kulluk görevlerini yerine getirebilmesidir. İktisat araç, samimî kul olmak amaçtır.

Kaynakça

Acar, Ali. “Faiz ve Toplum İlişkisi”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 16 (2010), 187-196.

Akın, Murat. “Mu’tezile’nin Aslah Teorisinde Farklılaşması”. *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 11/7 (2016), 31-42.

Aktepe, İshak Emin. “Modern Birey ve Merhametin İflası”. *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi” Sempozyumu*. 385-400. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Baskı., 2014.

Arpaguş, Hatice K. “Allah-İnsan İlişkisinde Rahmet ve Gazab”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2005), 41-62.

Arslan, Hulusi - Bozkurt, Mustafa. *Sistemik Kelâm*. ed. Hatice Hacer Erdem. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım., 2023.

Asutay, Mehmet. “İslam Ekonomisine Politik İktisadi Bir Yaklaşım: Alternatif Bir Ekonomik Sistemin Sistemik Anlayışı”. çev. Fatih Yardımcıoğlu - Salih Ülev. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi* 2/4 (01 Ekim 2014), 119-137.

Attâs, S. Muhammed Nakîb el-. “İslam’da Mutluluğun Anlamı ve Yaşanması”. çev. Şaban Ali Düzgün. *IX. Kur’an Sempozyumu Kur’an’da Ahlâkî Değerler*. 31-47. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Baskı., 2006.

Bardakcı, Sefa. “Mezheplere Göre Hür İrade ve Fiyat İlişkisi”. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2010), 105-128.

Canatan, Kadir. *İktisat Felsefesi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.

Çayıroğlu, Yüksel. “İslâm İktisadının Karakteristik Özellikleri”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 24 (2014), 149-183.

Dihlevî, Şah Veliyyullah. *İslâm Düşünce Rehberi Hüccetullâhi'l-Bâliğa*. çev. Mehmet Erdoğan. İstanbul: Yeni Şafak, 2003.

Diyanet İşleri Başkanlığı. *Hadislerle İslâm 3 (Hadislerin Hadislerle Yorumu)*. ed. Mehmet Emin Özafşar vd. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Baskı., 2020.

Dölek, Adem. “Hadîsler Işığında Mutluluğu Kazandıran Durumlardan Bazıları”. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/1 (2012), 195-214.

Erdoğan, Mehmet. “İslâm’ın Köprüsü Zekât ve Sadakanın Sosyal Paylaşım Açısından Önemi”. *Din ve Hayat Dergisi (İstanbul Müftülüğü Dergisi)* 18 (2013), 48-51.

Eskicioğlu, Osman. “İslam Hukukunda Faiz Yoluyla Elde Edilen Gelirlerin Ekonomik Yönden Değerlendirilmesi”. *Din ve Hayat Dergisi (İstanbul Müftülüğü Dergisi)* 10 (2010), 39-41.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Amel, Ahlâk ve Saadet Mîzânü'l-Amel*. çev. Osman Bayder. İstanbul: Albaraka Kültür Sanat ve Yayıncılık, 1. Baskı., 2024.

Gözübenli, Beşir. “İslâm’da Faiz Yasağı ve Paralı Ekonomi”. *İslâm Ekonomisinde Finansman Mes’eleleri*. 78-120. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1992.

Ismail, Abdul Ghafar - Possumah, Bayu Taufiq. “İslam’da Yoksulluk ve Sosyal Güvenlik”. çev. Sercan Karadoğan vd. *İslam ve İktisadi Hayat Ana Konular ve Metinler*. ed. M. Kabir Hassan, Mervyn K. Lewis. 401-414. Ankara: İktisat Yayınları, 1. Baskı., 2019.

Kallek, Cengiz. “Narh Konusuna Yeniden Bakış”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (2006), 257-276.

Karaman, Hayreddin vd. *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir V*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Baskı., 2020.

Kayhan, Veli. “Kur’an’a Göre İsrâf ve İktisat”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/2 (2006), 149-195.

Mevdudi, Ebu’l Ala. *İslam Ekonomisinin Temel İlkeleri*. ed. Abdullah Yusufoglu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2. Baskı., 2016.

Özdemir, Metin. *İslam İnanç Esasları*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 4. Baskı., 2022.

Özdenören, Rasim. *Müslümanca Yaşamak*. İstanbul: İz Yayıncılık, 23. Baskı., 2023.

Sancaklı, Saffet. “Hadisler Çerçevesinde İsrâf Olgusunun Analizi”. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2013), 45-86.

Saraç, Mehmet. “Temel Bir Ekonomik Sorun Olarak Faiz”. *İktisadî Hayatta ve İslâm’da Faiz*. ed. Recep Cici - Süleyman Sayar. 109-121. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım., 2018.

Sırım, Veli. “İslam Ekonomisinde İşçi - İşveren İlişkileri”. *BJSS Balkan Journal of Social Sciences / Balkan Sosyal Bilimler Dergisi Özel Sayı* (2016), 773-785.

Şentürk Aksu, Esra - Koçinkağ, Mansur. “Ribâ ve Faiz Kavramlarına Dair Bir Değerlendirme”. *Theosophia* 7 (2023), 49-71.

Toker, Ömür - Demirdaş, Burhan. “İşçi-İşveren İlişkilerine Tevhidi İçtimai Düşünce Sisteminden Yaklaşımlar”. *Tevhidi Düşünce Işığında İlim Dallarının Yeniden İnşası İkinci Uluslararası Şurası*. ed. Mustafa Alisharlı - Osman Şimşek. 329-340. Ankara: İLMAR. İlmi ve Metodolojik Araştırmalar Merkezi, 2018. https://isamveri.org/pdfdrgr/G01693/2018/2018_TOKERO_DEMIRDASB.pdf

Turan, M. Fatih. “İslam Hukuku Açısından Yıkıcı Fiyat Uygulaması”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2015), 78-103.

Uyanık, Zeki. “İslam Hukukunda İhtikâr”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 16 (2010), 433-476.

Yaran, Rahmi. “Ahirete İmanın Dünya Hayatına Yansımaları”. *Din ve Hayat Dergisi (İstanbul Müftülüğü Dergisi)* 16 (2012), 4-7.

Yazıcı, Muhammed. *Modern Dünya İlmihali Sorular, Arayışlar, Cevaplar*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 1. Baskı., 2023.

Yıldız, Abdullah. “İslâm Ahlâkı Açısından İnfak, İsrâf ve İstidraç Kavram Örgüsü”. *Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Science* 38 (2019), 86-109.

Zaman, Asad. *İslam İktisadının Güncel Durumu*. çev. Şaban Kütük. İstanbul: İktisat Yayınları, 1. Baskı., 2019.

